

BULETINUL COMISIUNII

MONUMENTELOR ISTORICE

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 8

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ * Vălenii-de-Munte

MINISTERIUL CULTELOR ȘI ARTELOR
MINISTRU: P. S. EPISCOP N. COLAN
COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, CONST. MOISIL,
PR. NIC. POPESCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU, ARTUR VERONA, G. OPRESCU ȘI VIRGIL
DRAGHICEANU.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

C U P R I N S U L

T E X T :	<u>Pagina</u>
N. IORGA : Din tezaurul de artă botușănean	1
N. GHICA-BUDEȘTI : Restaurarea bisericii mari a mănăstirii Cozia (memoriul)	22
I. ATANASESCU : Restaurarea bisericii mari de la mănăstirea Cozia (extras din memoriul de șantier)	32
N. GHICA-BUDEȘTI : La restauration de l'église du monastère de Cozia	34
VICTOR BRĂTULESCU : Pietrele mormântale de la Museul din Folticeni	38
<i>Cronică de Victor Brătulescu</i>	45
Resumat frances	48

ILUSTRĂȚIUNI :

<u>Pagina</u>	<u>Pagina</u>
<i>Din tezaurul de artă botușănean.</i>	
Fig. 1. — Mănăstirea Coșula	1
Fig. 2. — Mănăstirea Coșula	2
Fig. 3. — Biserica Sfântul Ilie din Botoșani	3
Fig. 4. — Clopotnița bisericii Sfântul Ilie din Botoșani	4
Fig. 5. — Inscriptie. Museul din Popăuți	5
Fig. 6. — Cafas. Mănăstirea Vorona	5
Fig. 7. — Ușă. Biserica Sfântul Ilie din Botoșani	6
Fig. 8. — Inscriptie. Mănăstirea Coșula	7
Fig. 9. — Frescă. Mănăstirea Coșula	8
Fig. 10. — Frescă în interior, la Mănăstirea Coșula	9
Fig. 11. — Expoziția Școlii primare Marhian din Botoșani. Icoană (rusească)	10
Fig. 12. — Biserica Sfântul Ilie din Botoșani. Ctitor	10
Fig. 13. — Mănăstirea Agafton	11
Fig. 14. — Ratoșul lui Balș	11
Fig. 15. — Școala primară de băieți Marchian din Botoșani	12
Fig. 16. — Broderie. Mănăstirea Coșula	13
Fig. 17. — Cruce țesută, pentru veșmânt. Mănăstirea Coșula	14
Fig. 18. — Patrafir. Mănăstirea Coșula	15
Fig. 19. — Semnătura lui Miron Costin se găsește astfel pe o carte rusească de la foasta mănăstire Coșula, acum la Institutul de Istorie Universală	15
Fig. 20 și 21. — Biserica Uspenia din Botoșani. Inscriptiile românești	16
Fig. 22. — La Mănăstirea Agafton	17
Fig. 23. — Museul din Popăuți: însemnare din 1-iu Ianuar 1752 (7260)	17
Fig. 24. — Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Tâmpla (sec. al XVIII-lea)	18
Fig. 25. — Biserica Sfântul Gheorghe din Botoșani (refăcută)	19
Fig. 26. — Întrarea mănăstirii Vorona	19
Fig. 27. — Biserica Dumineca Mare din Botoșani	20
Fig. 28. — Biserica Dumineca Mare din Botoșani. Ușă	20
Fig. 29. — Casă boierească din Botoșani, odinioară a familiei Buzdugan	21
Fig. 30. — Aceiași, altă vedere	21
<i>Restaurarea bisericii mari a mănăstirii Cozia.</i>	
Fig. 1.	22
Fig. 2 și 3.	23
Fig. 4 și 5.	24
Fig. 6 și 7.	25
Fig. 8 și 9.	26
Fig. 10 și 11.	27
Fig. 12 și 13.	28
Fig. 14 și 15.	29
Fig. 16 și 17.	30
<i>Pietrele mormântale de la Museul din Folticeni.</i>	
Fig. 1. — Piatra de mormânt a lui Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare	39
Fig. 2. — Piatra mormântală a soției lui Ieremia Părcălab	40
Fig. 3. — Piatra de mormânt a monahiei Ilimia	40
Fig. 4. — Un fragment de piatră mormântală cu inscripție latină	41
Fig. 5. — Un alt fragment de piatră mormântală cu inscripție latină	41
Fig. 6. — Fragment de piatră cu inscripție latină și cu emblemă	42
Fig. 7. — Fragment de piatră cu ornament	43
Fig. 8. — Piatra de mormânt a Magdalinei, soția lui Petru secretarul	43
Fig. 9. — Piatra mormântală a lui Simon	43
Fig. 10. — Piatra mormântală cu inscripție românească	44

MEMORIUL.

Până în anii din urmă, acest monument, de primă importanță, nu a putut fi studiat decât superficial în ceea ce privește arhitectura sa exterioară, fiindcă era acoperit peste tot cu o pătură groasă de tencuială de var, care ascundea o bună parte din elementele sale arhitectonice și decorative. În afară de aceasta acoperișul bisericii, care fusese supra-înălțat, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, cu mai mult de un metru peste zidul cel vechiu, ascundea formele și structura

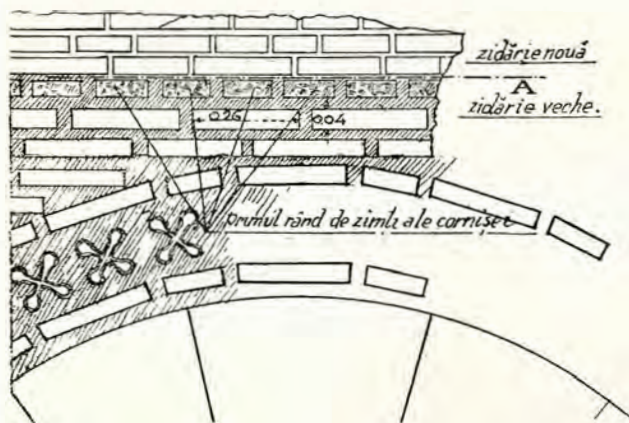

Fig. 1.

atât de interesantă a bisericii lui Mircea-cel-Bătrân.

Astfel ni-a lipsit multă vreme puțința de a se studia mai de aproape amănuntele monumentului spre a i se putea reconstitui arhitectura de la origine și a se determina tot odată diferitele restaurări și transformări ce a suferit acest monument în cursul celor cinci veacuri și mai bine, ce s'au scurs de la întemeierea ei până astăzi.

Primul studiu mai temeinic ce a fost scris asupra Mănăstirii Cozia este al d-lui arhitect profesor P. Antonescu¹. El a fost publicat în 1903, adică acum treizeci și cinci de ani. Acest studiu insistă asupra mării însemnătăți a monumentului, asupra

legăturii dintre arhitectura sa cu aceia a bisericii de la Mănăstirea Dealului, precum și asupra deosebirilor fundamentale ce despart arhitectura de la Cozia de celelalte monumente românești în genere. Apoi el ni mai permite ca întrevădem problema complexă a transformărilor succesive ale bisericii.

Mai târziu arhitectul A. Lecomte du Noüy, un perfect cunoscător al arhitecturii bizantine, a fost cel d'întăiu care mi-a afirmat că biserica de la Cozia este un monument sârbesc. Dar această părere nu a putut fi lămurită pe deplin pentru noi decât mult mai târziu, când cojirea cu timpul a bucăților din tencuiala ce acoperia fațadele, ni-a permis a vedea supt ea, încetul cu încetul, adevărata arhitectură a bisericii.

Într'adevăr, abia după războiul cel mare ni-a fost dat să putem studia mai de aproape monumentul, cu ocazia unor reparații importante ce a fost necesar a se face la învelitorile de șindrilă ale chiliilor, care suferiseră mult în timpul războiului și prin care apele de ploaie pătrundeau, amenințând bolțile. Tot atunci ne-am putut convinge că părerea arhitectului A. Lecomte du Noüy asupra caracterului arhitecturii bisericii de la Cozia era perfect adevărată. Observațiile pe care le făcusem împreună cu inginerul G. Balș, fost membru al Comisiunii Monumentelor Istorice, și A. Referendaru, fost arhitect al ei, și mai în urmă cu d. arhitect I. Atanasescu, care a supravegheat lucrările de restaurare, ne-au dus la convingerea că se putea întreprinde reconstituirea bisericii lui Mircea-cel-Bătrân, întemeindu-se, pe de o parte, pe descoperirile ce le făcusem până atunci și, pe de altă parte, pe cunoașterea bisericilor sârbești din Valea Moravei, ce fuseseră studiate de G. Balș în 1911¹.

După primul congres de studii bizantine, ce a avut loc în anul 1924 la București, din inițiativa d-lui

¹ P. Antonescu, *Mănăstirea Cozia. Studiu arheologic*, București 1903.

¹ G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, București 1911.

profesor N. Iorga, d. Gabriel Millet, acum membru al Institutului Francei, care luase parte la lucrările Congresului, a studiat cu acest prilej unele biserici din țară, între care și zugrăvelile bisericii de la Cozia. D. Gabriel Millet a binevoit a ni da prețioase indicații asupra unor puncte încă dubioase pentru noi și a ni desluși asemănările

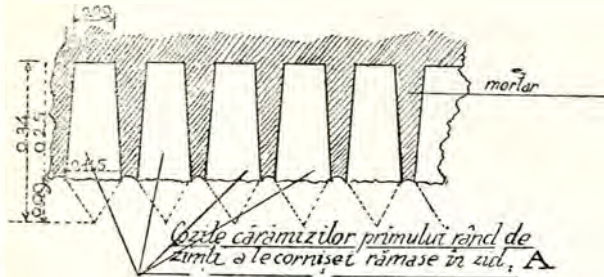

Fig. 2.

dintre arhitectura bisericii noastre și aceia a bisericilor din Serbia, asupra cărora d-sa publicase cunoscuta lucrare *L'ancien Art Serbe*¹, care ni-a fost de cel mai mare folos, ca și lucrarea, scrisă în limba englesă, a d-lui Mihail Pupin, în 1918². Abia în anul 1928 s'a putut obține de către Comisiunea Monumentelor Istorice un prim fond, cu care s'au executat schelăriile necesare cercetărilor sistematice ce am întreprins. Tot în acel an s'a început restaurarea turlei. Lucrările au continuat de atunci în limita posibilităților și pe măsura ce se obțineau fondurile necesare.

Turla bisericii a putut fi reconstituită cu precizie. Ea era ascunsă ca și toată biserica sub o coajă groasă de tencuială³. Cornișa superioară a turlei, compusă din zimți de cărămidă, s'a găsit cu vârfurile rătate și tencuiala pe de-asupra. Zidăria cornișei este diferită de aceia a arcurilor de sub ea și e compusă din cărămizi de altă calitate, prin urmare din altă epocă și probabil adăugită în 1706, când a fost restaurată biserica. Cercurile care încunjoară ferestrele au ieșit la iveală de sub tencuiala care le ascundea, cu boltarii lor de piatră cioplită, alternată cu cărămizi aparente, de frumoasă calitate; în sfârșit s'au reconstituit și picioarele verticale dintre ferestre, pe care tencuiala ce le acoperia le transformase în pilaștri, cu mici capitele de profilatură dorică, aplicate la suprafața zidului, probabil pe la începutul veacului al XIX-lea, când se usitau aceste elemente neoclasiche.

¹ Gabriel Millet, *L'ancien Art Serbe*, Paris 1919.

² Michael I. Pupin, *South-Slav Monuments of Serbian Orthodox Church*, London 1918.

³ N. Ghica-Budești, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1927, fig. 59-80.

Reconstituirea acestor părți a fost ușoară, căci fiecare cărămidă și fiecare piatră s'au regăsit sub tencuială; unele cărămizi erau rătate sau știrbite: toate au putut fi reconstituite, căci a fost suficient a se curăți cu îngrijire rămășițele tencuiei suprapuse și a se înlocui cărămizile stricate sau lipsă cu altele de aceeași formă și din dimensiuni special fabricate în acest scop.

Învelitoarea turlei a fost păstrată așa cum s'a găsit, corectându-se, pe cât a fost cu putință, silueta exterioară, prea umflată, a cupolei. Scheletul șarpantei, care se pare de o construcție relativ nouă, s'a găsit în stare bună de conservare; el s'a învelit din nou cu astereală și cu tablă de aramă.

Firește ca ni-am pus întrebarea dacă nu cumva forma de la origine a învelitorii turlei nu era cea bizantină, deci cu cupola de-a dreptul răzimată pe extradaturile arcurilor ce încunjoară ferestrele și care constituie de asemenea o cornișă, așa cum le vedem și astăzi la bisericile din Constantinopol, Theotokos, Fetigè-Chilisè, la cele din Salonic, Sfinții Apostoli și Sfântul Pantelimon, și chiar la unele din Țara-Românească, la Mitro-

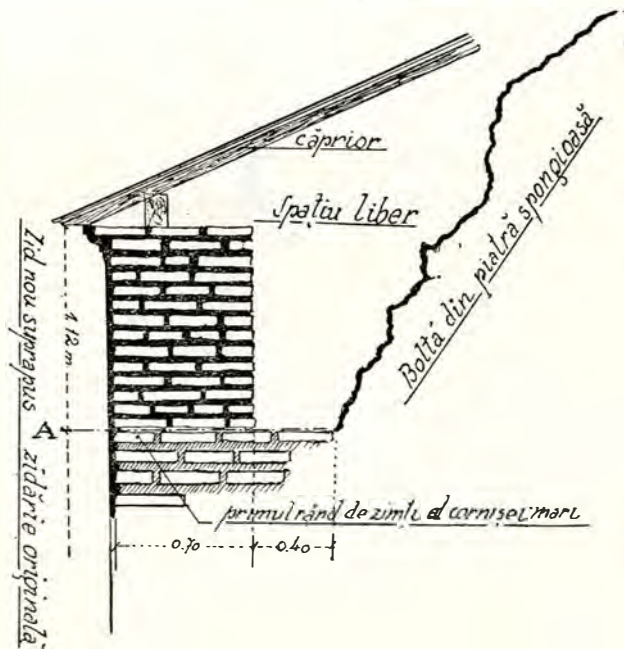

Fig. 3.

polia din București și la o turlă de pe pronaosul Mitropoliei Vechi din Târgoviște¹, precum și la trei din cele patru turle de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș².

Este posibil ca aceasta să fi fost și forma de

¹ G. Sterian, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1927, fig. 111-116.

² *Ibid.*, 1927, fig. 144, 145, 147, 172, 173 etc.

la origine a învelitorii turlei de la Cozia, și se poate ca și cornișa superioară orizontală să fie un adaos de la 1706, când, supt Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, biv Vel Păharnicul Șerban Cantacuzino, fiul Vel Spătarului Drăghici, a restaurat biserica, așa cum pomeneste inscripția aflată în interior, de-asupra ușii naosului¹.

Credem că, astfel, cornișa superioară orizontală, care este aproape generală la turele bisericilor românești, nu este decât o consecință a șarpantei de lemn (și poate a strașinii). Aceasta este ea însăși o necesitate dictată de clima aspră a țării noastre, în opoziție cu clima mai dulce de la Constantinopol, din Grecia și din partea de Sud a Peninsulei Balcanice, unde șarpanta de lemn de la turele nu este necesară și unde învelitoarea de olane sau de plumb se poate așeza direct pe bolta de zidărie, făcând inconveniente. De altfel, în afară de Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș și Mitropolia București, toate bisericile din România au șarpanta turelor răzimată pe o cornișă orizontală. Se poate însă ca, în unele rari cazuri, cum ar fi Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și cea din Ostrov, mai direct inspirate de Bizanț, cornișa de la turlă să fie, ca la Cozia, un adaos dintr'o altă epocă. Nu am găsit nicio indicațiune având oareșicare precizie asupra formei de la origine a învelitorii turlei de la Cozia, și am considerat că este prudent a nu ne avânta într'o schimbare așa de radicală, precum ar fi fost suprimarea cornișei orizontale, mai ales că ea pare că

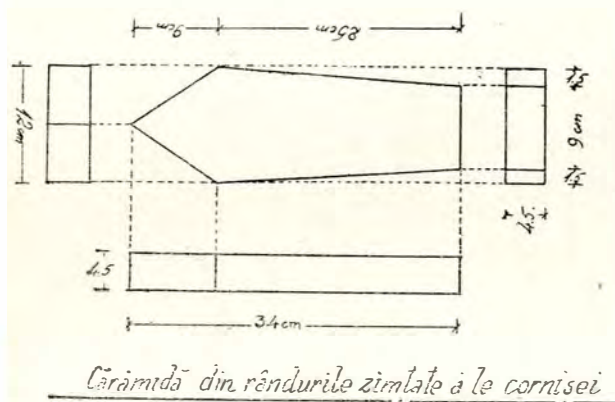

Fig. 4.

datează dintr'una din cele mai bune epoci ale arhitecturii noastre vechi. În afară de aceasta, o asemenea schimbare, pe lângă că ni s'a părut prea îndrăzneată, ne-ar fi dus probabil prea departe. Într'adevăr ar fi trebuit, în acest cas, să mutăm

crucea împreună cu basa ei de piatră, în sus sau în jos, după cum ni-ar fi cerut legea proporțiilor. Dar crucea datează, după toate probabilitățile, tot de la 1706, căci ea se asemănă, întocmai ca și basa ei de piatră, cu cele de la Mănăstirea Hurezi. Ea fiind solidară cu basa ei de piatră și cu cheia bolții pantocratorului, se puteau prevedea

Fig. 5.

consecințele la care ne-am fi expus. Ne-am mărginit, din aceste considerații, să reparăm șarpanta de lemn și să o învelim din nou.

Basa turlei lăsa de la început să se întrevadă, în mod neîndoielnic, supt tencuială toate elementele structurii și decorațiunii sale: arcurile de descărcare, care corespund cu cele din interior în locul dintre cele patru arcuri inferioare, și tamburul turlei, denumit de către d. Gabriel Millet „tamburul pătrat”, precum și toată ornamentația de piatră sculptată a arcurilor și rosetelor centrale, cu încadramentul lor de teracotă și de cărămizi aparente au fost readuse la lumină, curățite și reconstituite cu precizie.

Arcul mare de piatră, cu sculptura lui de mreji împletite și roseta ajurată și înflorată din mijlocul arcului, frisa de mici teracote în formă de flori cu patru petale, conturată și ea cu o arhivoită de cărămizi aparente cu zimți, prezintă o mare asemănare cu arhitectura bisericilor din Crușevăț și din Calenici.

Acoperișul bisericii. Când s'a început desfacerea învelitorii de tablă de la corpul bisericii, bănuiala că vom găsi supt ea elementele vechii arhitecturi s'a adevărit. S'a confirmat mai întâiu că zidul exterior fusese înălțat de jur împrejur cu mai bine de un metru, printr'o zidărie executată peste cornișa de la origine (fig. 3). Urmele acestora s'au regăsit, așa că nivelul cornișei vechi era perfect fixat, ceea ce a permis reconstituirea ei.

¹ Gabriel Millet, *Cozia et les églises serbes de la Morava*, în *Mélanges Iorga*, Paris 1933, pp. 833, 834.

Când s'a dărâmat adausul de zidărie de peste cornișa veche, care avea o înălțime de 1,12 m., s'au găsit urmele unui mic zid formând ca un atic încoronat cu o cornișă în zimți. El se găsește într'un plan vertical puțin retras față de zidul exterior, așa că între zid și atic se formează o poală care ocolește biserica de jur împrejur (fig. 9), întocmai ca la bisericile sârbești¹. Prin această dispoziție suprafața învelitorii se găsește des-

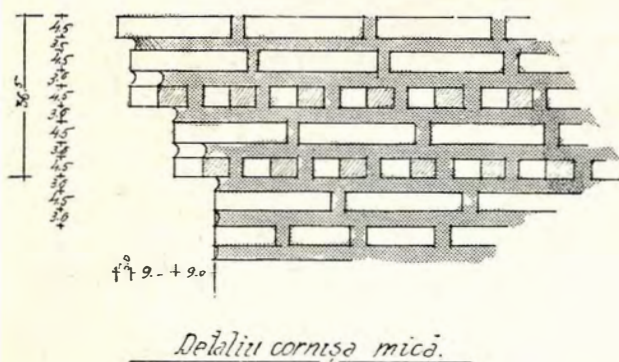

Fig. 6.

părțită în două zone, una periferică joasă și îngustă, adică poala, și alta mai ridicată, învelitoarea propriu-zisă, rotunjită și în formă de „berceau” cilindric. Această formă de acoperiș, de origine sârbească, se regăsește și la unele biserici românești și anume la Mănăstirea Dealului² și la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș³, unde vedem același atic suprapus cornișei principale⁴. În ultimul din aceste monumente, la Curtea-de-Argeș⁵, aticul, în loc de a fi retras spre interior, ca în Serbia și ca la Dealu, se găsește în același plan vertical cu zidul exterior. Aceste două biserici românești, ambele de la începutul veacului al XVI-lea, sânt tocmai acelea în care înrâurirea sârbească este mai evidentă. Ea este mai ales simțită în dispoziția și în proporțiile înalte ale naosului și în structura lui.

Acoperișurile de la absida. Descoperirea cea mai importantă ce s'a făcut, atunci când s'a înălăturat învelitoarea de tablă, care datează din veacul al XIX-lea, a fost găsirea urmelor bine conservate ale extremităților de jos ale unor arcuri de piatră cioplită în formă de semicerc, care se aflau peste extradusul bolților dela absidele laterale și de la altar (fig. 10). Aceste urme sânt, fără

îndoială posibilă, bazele celor trei frontoane verticale rotunjite, caracteristice bisericilor de pe Valea Moravei sârbești.

Prin găsirea acestor urme s'a stabilit în mod cert locul și dimensiunile exacte ale celor trei frontoane, precum și forma lor, ca și compoziția lor, cum vom vedea mai departe. Astfel ele au putut fi reconstituite în mod precis.

Într'adevăr, atât din fotografiile și din figurile 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 și 18, cât și din memoriul d-lui arhitect I. Atanasescu, pe care îl dăm aici în resumat, se pot vedea foarte lămurit urmele pietrelor de basă ale frontoanelor, compuse din bolțari de piatră cioplită și sculptată, având o lățime de 32–36 centimetri și o înălțime de circa 50–60 centimetri, încunjurate de un chenar compus dintr'un rând de mici teracote în formă de floare cu patru petale, încadrat de o parte și de alta cu un rând de cărămizi aparente. Peste acest arc, cu bordura lui, s'a reconstituit și cornișa din cărămizi aparente, așezate în zimți după tipicul bizantin cunoscut.

Urmele acestei cornișe s'au regăsit în mai multe puncte în zidăria veche (fig. 10, punctul B), ceea ce ni-a permis a determina destul de precis traseul ei, care se încovoiaie într'o curbă continuă, iară nu frântă, ca la bisericile sârbești în genere. Această curbă se îndepărtează progresiv, dintr'o parte și dintr'alta, de arcul de cerc pe care îl încadrează, lățindu-se în formă de acoladă, așa cum se găsește și la învelitorile frontoanelor laterale de la Biserica Domnească din Curtea-de-

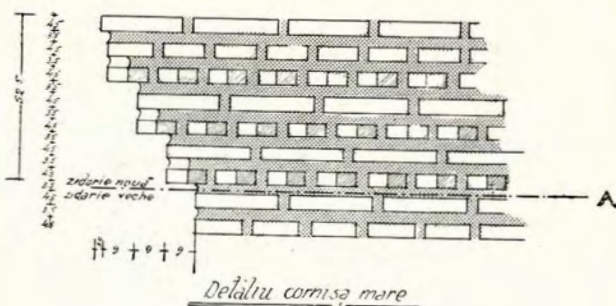

Fig. 7.

Argeș și, de altfel, la bisericile bizantine din Constantinopol și din Salonic.

Frontoanele de același gen, care se găsesc la bisericile din Serbia, la Crușevaț și la Calenici (unde au fost de curând restaurate de către d. arhitect Gh. Boscovici), au o formă puțin diferită de acelea de la Cozia, de la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și de la bisericile din Constantinopol și din Salonic, pomenite mai sus. Într'adevăr, în Serbia linia învelitorii, ca și aceia a

¹ *Ibid.*, fig. 66

² *Ibid.*, fig. 119, 120, 121 și în special fig. 131 și 141.

³ *Ibid.*, fig. 141, 145, 146, 172, 173 etc.

⁴ *Ibid.*, pp. 13, 14.

⁵ *Ibid.*, fig. 144, 172, 173.

frontonului pe care ea se aplică, este frântă într-o parte și într'alta, însă nu încovoiată¹.

De asemenea și bolta absidelor din fața frontoanelor este diferită de cele din România. În Serbia, bolta, cel puțin actualmente, e joasă și acoperită direct cu olane, pe când la noi bolta absidei e acoperită cu o șarpantă de lemn, care se înscrie în arcul de piatră al frontonului. Ea este învelită cu tablă de aramă, de plumb sau de fier. Așa le găsim la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș² și la biserica Mănăstirii Dealului, unde a fost reconstituită la ultima reparație ce s'a făcut învelitorii acestei biserici, în anul din urmă. Această din urmă variantă românească, cea mai potrivită cu învelitoarea de tablă pe șarpantă de lemn și cea care de altfel nu a fost dictată de urmele cenușii găsite în zidărie (fig. 10), am întrebuițat-o și noi la Cozia.

Soluția românească este mai apropiată de cele din Constantinopol și din Salonic, pomenite mai sus, și se inspiră mai direct din formele pur bizantine, pe când, în Serbia, caracterele arhitecturii sânt mai particulariste.

Precum am arătat mai sus, urmele aticului și a poalei lui s'au găsit de-a lungul fațadelor laterale, afară de abside și de fațada principală. S'a văzut atunci că acoperișul în plan (fig. 9) are forma unei cruci cu brațele neegale, care se înfig în cele patru fețe verticale ale bazei turlei pantocratorului.

Această dispoziție originală constituie varianta

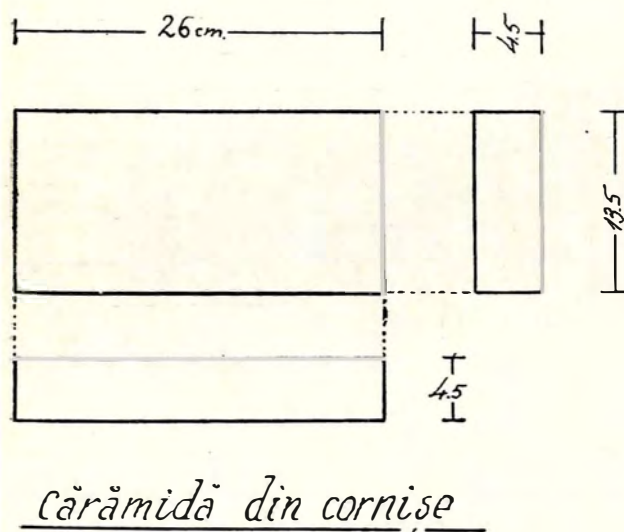

Fig. 8.

specific sârbească a cunoscutului tip de biserică zis „în formă de cruce greacă”, pe care d. Gabriel Millet l-a definit perfect: o cupolă peste o cruce.

¹ G. Millet, *L'ancien art serbe*, fig. 191, 204, 206-206.

² G. Millet, în *Mélanges Iorga*, p. 853.

Această formă o găsim aici ca și la Constantinopol. Deosebirea principală dintre tipul de la Constantinopol și tipul special sârbească îl constituie absidele laterale, care lipsesc, după cum știm, în

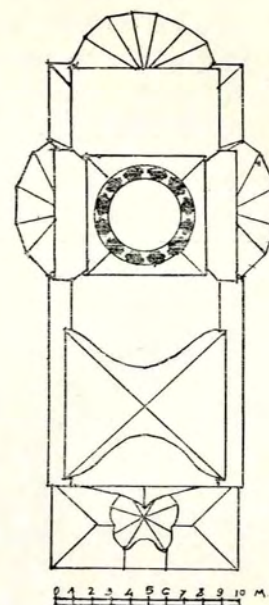

Fig. 9.

tipul constantinopolitan. Un tip intermediar între aceste două este biserica-tip de la Muntele Athos în formă de cruce, care are și absidele laterale, ca și biserica de tip sârbească. Adaosul absidelor laterale este singura deosebire de plan între tipul de la Constantinopol și cel de la Athos, iar deosebirea de plan între tipul de la Athos și cel din Morava sârbească este poziția celor patru stâlpi interiori cari susțin cupola. La Athos ca și la Constantinopol ei sânt izolați în centrul bisericii, pe când în Serbia ei sânt alipiți de zidurile laterale ale bisericii.

În Țara-Românească găsim monumente din fiecare dintre aceste trei tipuri: Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș reprezintă perfect tipul constantinopolitan, biserica de la Snagov pe cel atonic și biserica de la Cozia pe cel sârbească. Datorită descoperirii, făcute de d. arhitect Atanasescu, a urmelor frontoanelor de la abside, s'a putut reconstitui destul de complet arhitectura bisericii și frumoasa ei compoziție de la origine. În această reconstituire nimic nu este datorit imaginației arhitectului restaurator, ci, din contra, totul este rezultatul rațiunii. Nu s'a urmărit decât reconstituirea și completarea urmelor ce s'au găsit supt tencuială și supt învelitoare. Dacă arhitectura veche a fost astfel ascunsă vederii, ea a fost, în schimb, mai bine păstrată și ni-a fost dat să o putem regăsi și restaura.

Cornișa principală nu a fost regăsită nicăieri, fiindcă fusese rățezată atunci când s'au supra-înălțat zidurile. A trebuit să o reconstituim prin analogie cu aceia pe care am găsit-o la frontonul din fațada principală (fig. 5). Aceasta este compusă din trei rânduri de cărămizi în zimți, alternate cu patru rânduri drepte (fig. 6). E probabil că și

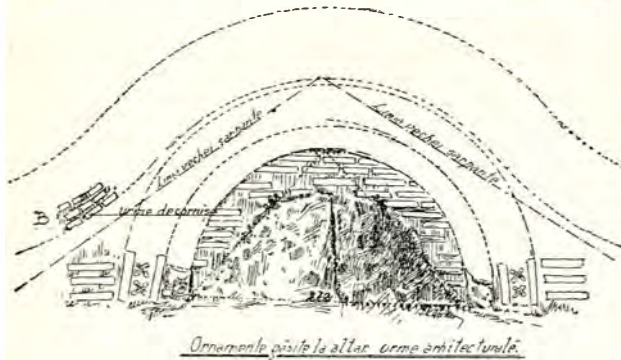

Fig. 10.

cornișa principală de la origine să fi avut aceeași compoziție, care este, de altfel, cea obișnuită în arhitectura bizantină clasică, iar faptul că ea, cornișa de la atic, care este secundară și care s'a găsit completă în unele puncte și în special în locul unde aticul bate în baza turlei (fig. 7), este compusă din două rânduri de zimți alternate cu trei rânduri de cărămizi drepte, ne confirmă în credința că la cornișa principală de la origine era compoziția acelei de la frontonul din fațada principală, care s'a găsit ascunsă sub învelitoare; ea avea partea ei superioară rățezată, spre a putea încăpea sub acea învelitoare executată cu mult în urmă. Cât despre cornișa frontonului din fațada principală, ea pare a fi fost refăcută în altă epocă, odată cu cel puțin o parte din fronton, căci atât calitatea cărămizii, cât și aceia a zidăriei, sânt departe de a fi la înălțimea părților care datează de la origine. Pare deci probabil ca partea de sus a frontonului și cornișa să fie dintr'o epocă mai târzie.

Trebuie să mai observăm forma neobișnuită a acestui fronton în fațada principală. El este frânt de o parte și de alta, însă, în loc ca aripile frânte să fie orizontale, ca la frontoanele sârbești, ele urmează panta de scurgere a poalelor aticului de la spatele frontonului.

Negăsind niciun indiciu care să ne poată lămurii asupra formei de la origine a frontonului, el a fost păstrat așa cum s'a găsit, completându-i și lipsurile și rostuindu-se cărămizile, după ce au fost curățite de varul care le acoperia.

Un detaliu care presintă o deosebită importanță, cum vom vedea mai departe, este linia pe care o

urmează aticul în dreptul zidului ce desparte naosul de pronaos. Într'adevăr, el se răsfrânge puțin acolo spre exterior în dreptul acestui zid (fig. 9), în două puncte simetrice. Aticul formează astfel de-asupra întregului pronaos o suprafață aproape pătrată, peste care se poate presupune că se ridica la origine o clopotniță sau un turn, asemănător cu acel de la Crușevăț sau Calenici, Naupara sau Sisoevăț, din Serbia.

După toate probabilitățile, un asemenea turn a existat și la Cozia, căci numai astfel se poate justifica linia ocolită și lătită a aticului. Forma acestui turn ipotetic ni este, de altfel, cu totul necunoscută, căci niciun document grafic și nicio indicație nu există asupra lui, decât doar dimensiunile lui orizontale. A trebuit, în consecință, să ne mulțumim a indica printr'o cruce centrul locului ce-l ocupa acest turn. Această cruce este cea care se afla în partea din față a învelitorii suprimate de-asupra pridvorului. D. Gh. Boscovici, conservator la Muzeul din Belgrad, este primul care a contribuit la deslușirea acestei chestiuni a clopotnițelor de peste pronaos, împreună cu George Balș („Starinar“, 1933-4, și „Bul. Com. Mon. Ist.“, 1934, fasc. 81).

Neposedând niciun document asupra formei și dispozițiunii acestui turn de pe pronacul bisericii de la Cozia, ne putem întreba dacă era un turn sau o clopotniță. Examinând bisericile sârbești

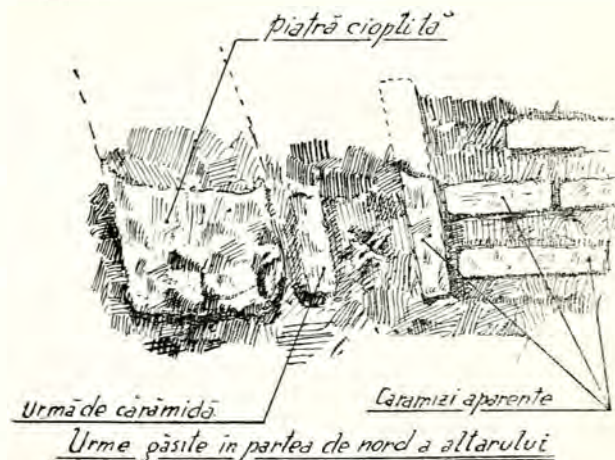

Fig. 11.

care și-au păstrat turnul de pe pronaos, constatăm că ele au dispozițiuni diferite unele de altele. La Crușevăț și la Naupara, par a fi clopotnițe; la Calenici, din contra, lipsa ferestrelor ni arată că nu poate fi clopotniță. Cozia și Sisoevăț par a fi casuri similare, căci ambele biserici au pronaosul boltit cilindric. Trebuie să observăm aici că bolțile de formă cilindrică erau aproape exclusiv

întrebuințate la boltirea pronaosului în veacul al XVI-lea, mai ales în prima jumătate a lui; bisericile din Brădet (circa 1400?), Stănești (1537), Ostrov (1521), Valea (1532), bolnița Coziei (1542) sânt astfel boltite, însă niciuna din aceste biserici nu a avut clopotniță sau turn pe pronaos; de altfel este evident că bolta de formă cilindrică nu se armonizează cu suprapunerea unui turn pătrat: mult mai logică este în acest caz bolta pe pandantivi din veacul al XVII-lea, cum este, de exemplu, la Sfântul Nicolae din Târgoviște, la Bărbuleț, la Flămânda, la Cornet, etc.

Pare, prin urmare, mai probabil că bolta în formă de cilindru nu a fost făcută decât după surparea clopotniței, poate în veacul al XV-lea, asupra căruia nu sântem de loc documentați, sau în prima jumătate a veacului al XVI-lea.

O altă întrebare la care nu se poate răspunde precis până acum, este următoarea: în ce mod se putea ajunge la acel turn? Nu se vede nicăieri vre-o scară sau locul unei scări, și atunci ne putem întreba dacă turnul nu era un adăpost sau o ascunzătoare, la care se putea ajunge numai printr'o scară portativă, care se ridica în urmă, sau printr'o scară ascunsă în grosimea unui zid. La Cozia acest zid dintre naos și pronaos are o grosime de 1,52 m., cu 30 centimetri mai mult decât zidurile exterioare. Viitorul ne va desluși, poate, asupra

Fig. 12.

acestui punct.

Pridvorul este un adaus din timpul Domniei lui Vodă-Brâncoveanu, cum dovedește și arhitectura sa (1706). Prin veacul al XIX-lea, probabil în prima jumătate a lui, el a fost supra-înălțat, ca și întregul corp al bisericii, după cum am arătat mai sus.

Pilaștrii, de inspirație clasică, cu capitele în gen doric, ce împodobiau fațadele pridvorului, ni arată începutul veacului al XIX-lea, când s'au întrebuințat mult elementele neoclasece. Ei erau, nu din cărămidă, ci numai din mortar, iar capitelele lor erau

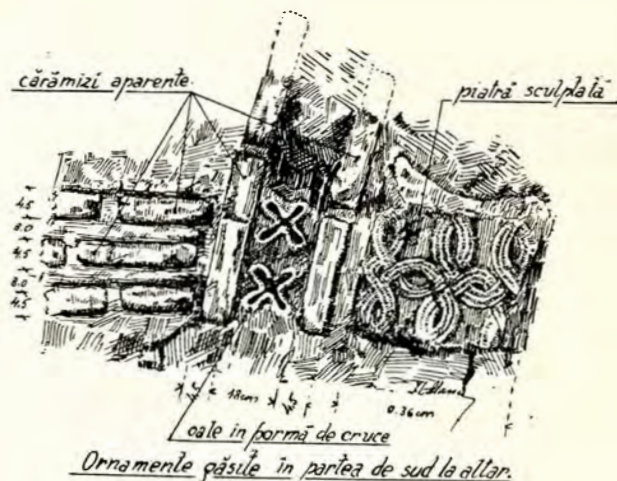

Fig. 13.

despărțite de cornișa superioară printr'un spațiu liber, contrar regulilor logice ale arhitecturii clasice, care cer să se razime cornișa direct pe pilaștri: asemenea exemple defectuoase se găsesc adesea ori în veacul al XIX-lea, când decadența arhitecturii este atât de mare, încât nu se mai cunoșteau nici principiile ei cele mai elementare, și nu se mai urmăreau decât unele forme decorative dictate de mode străine. Când s'au cojit tencuielile, s'a mai constatat în partea laterală din spre Nord a pridvorului urmele unor medalioane circulare, care imitau în ipsos, în mod foarte rudimentar, frumoasele rosete de piatră ajurată de la origine; aceste rămășițe s'au găsit într'o stare foarte șubredă; ele, de altfel, nu au nicio valoare artistică. Medalioanele din fațada principală sânt decorate cu fresce; în special icoana hramului, care se găsește în axul fațadei, la o înălțime mai mare decât cele laterale, așa că e tăiată de linia cornișei vechi, ale căror urme au fost găsite sub tencuială: ea nu s'a putut conserva decât ocolind cornișa în jurul medalionului.

Odată reconstituite proporțiile de la origine ale pridvorului, acoperișul lui a rezultat din forma bolților acestuia, care se compun dintr'o cupolă, centrală mai înaltă, proptită de o parte și de alta cu o semi-cupolă mai scundă. Am căutat a reduce pe cât posibil înălțimea învelitorii pridvorului, pentru a lăsa cât mai liberă ochiului fațada principală, cea veche, a bisericii, o parte a ei rămânând, în mod inevitabil, ascunsă. Compoziția acestei fa-

țade, după cum constată d. Gabriel Millet, prezintă asemănare cu fațadele bisericilor sârbești. În partea superioară a frontonului se găsește o arcadă largă de cărămidă aparentă și foarte simplă, după cum constată d. Gh. Boscovici¹, dacă o comparăm cu celelalte arcade ale fațadelor, care sânt bogat decorate cu piatră sculptată, teracote și cărămizi

Fig. 14.

aparente; mai jos, în parte ascunse de bolțile pridvorului, s'au găsit alte trei arcade mai mici (fig. 1), ornamentate cu mici teracote ca și celelalte arcade ale fațadelor. În arcada mijlocie s'a găsit o piatră ajurată și sculptată, care servia de sigur ca ventilație sau poate ca fereastră, ca și celelalte deschideri circulare din fațadele laterale aflate la același nivel.

Toate aceste ferestre au fost zidite cândva, dar arcurile lor se văd din interiorul bisericii.

Dacă partea superioară a fațadei principale a fost probabil modificată atunci când a căzut clopotnița, partea de jos, cu cele trei arcade mici, este de sigur de la origine.

Fațadele bisericii s'au conservat relativ bine supt tencuiala care le ascundea, și au fost completate acolo unde cărămizile erau măcinate de vremuri.

Ferestrele cu chenarele lor de piatră sânt din mai multe epoci. Ele fiind toate în stare bună, s'au păstrat întocmai cum s'au găsit. Ele arată în mod elocvent diferitele epoci în care biserica a fost restaurată și transformată. Ferestrele de la naos și de la altar sânt toate de la origine, în ceia ce privește partea lor superioară, de la brâul de piatră al bisericii în sus. Într'adevăr, asemănarea chenarelor lor cu cele din Serbia, în special cu unele sculpturi de la ferestrele bisericilor din Crușevaț, Veluce și Ravanița este izbitoare².

¹ G. Boskovici, *Le narthex de Cozia avait-il un étage supérieur*; *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1934, p. 121.

² Gabriel Millet, *L'Ancien art serbe*, fig. 184, 185, 186, 187, 196, 197, 225, 226 etc.

E ușor de văzut că ele au fost lungite în jos, supt nivelul brâului de piatră, pe care se răzimbau probabil la origine, ca și cele din Crușevaț. Cu ocazia lungirii ferestrelor s'a rățezat acel brâu de piatră, iar motivele de sculptură s'au repetat pe părțile inferioare adăugite. Dar diferența de factură dintre acele două părți ale ferestrelor confirmă evident cele două epoci diferite cărora ele aparțin¹.

Într'adevăr, în partea de sus a ferestrelor, ornamentele se compun din flori și foi stilisate în genul oriental, din împletituri și din motive mai mult sau mai puțin geometrice, care amintesc stilul armenesc; relieful este mic și nemodelat, pe când în partea de jos rosetele și pragurile inferioare sânt cu totul în alt gen. Rosetele nu se mai compun din împletituri, ci din mici foi de acant modelate, iar pragurile se compun din ramuri și foi de acant rotunjite și de formă molatecă, în genul sculpturii din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea.

Din comparația ferestrelor de la Cozia cu cele de la Crușevaț se mai poate deduce că acelea de la Cozia erau și ele la origine despărțite în două arcade mici, printr'o colonetă, cum sânt cele de la Crușevaț, Veluce, etc. Într'adevăr, examinând ferestrele de la naos și altar la Cozia, d. Gabriel Millet, în anul 1924, ni-a atras atenția asupra modului lor rudimentar cum se găseau cioplite intra-

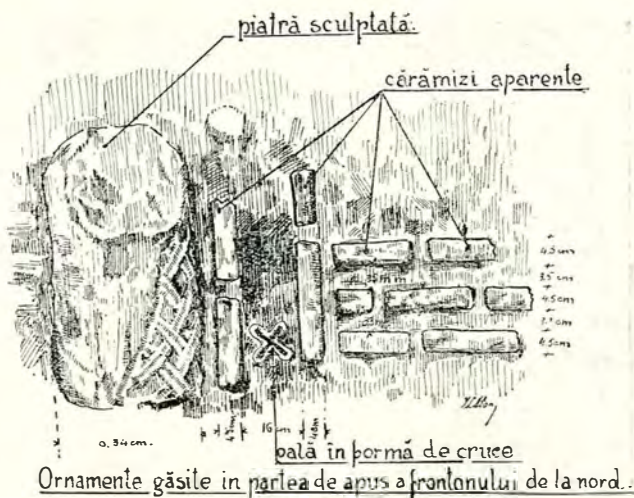

Fig. 15.

dosurile arcurilor, deducând că ele fuseseră modificate cândva. Pare foarte probabil că acele două mici arcuri alăturate au fost cândva reduse la unul singur.

O reconstituire ipotetică a ferestrelor de la

¹ *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, fig. 505-12.

origine e posibilă, orientându-ne după casurile similare din Serbia, însă restaurarea lor ar fi mult mai greu de realizat, căci ea ar presupune demontarea pietrelor vechi spre a fi depuse într'un Museu și înlocuirea lor cu altele noi, reconstituite și completate. Mai interesant însă și mai logic ar fi a se face pentru Museu o reconstituire ipotetică în ipsos și a se lăsa ferestrele așa cum sânt, căci pentru cine poate înțelege ele povestesc mai bine decât am putea-o face, tot trecutul bătrânei biserici.

Fotografiile publicate în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, fig. 505-12, permit studiul lor comparativ: ele sânt datorite d-lui arhitect I. Atanasescu.

Ferestrele de la pronaos, în număr de două, sânt din veacul al XVIII-lea. Cea din spre Apus este de sigur de la 1706, căci are caracterul brâncovenesc, cu arcul în acoladă foarte tuită, ca acelea de la Mănăstirea Hurezi, și cu ornamente sculptate, amintind pe acelea în lemn de pe ușile și jețurile arhieresti din veacul al XVIII-lea. Cealaltă fereastră de la pronaos pare mai târzie, cu frunzele „rinceau”-ului moi și greoaie, mai apropiate, ca factură, de cele de la părțile de jos ale ferestrelor de la naos, analizate mai sus.

Atât d. Gabriel Millet, cât și d. Gh. Boscovici observă că pronaosul trebuie să fi fost la origine fără ferestre și luminat numai prin ochiurile de

Fig. 16.

la partea superioară, care mai târziu au fost zidite.

Ușa bisericii e din epoca lui Vodă Brâncoveanu, precum ni arată pisania¹, așezată de Antim Ivi-reanu, când era episcop de Râmnic; ea are aceeași compoziție ca aceia de la Mănăstirea Hurezi².

¹ N Iorga, *Inscripții*, I, p. 175.

² N Ghica-Budești, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1936, fig. 947-55.

Zugrăvelile de pe bolți par din aceeași epocă. Jețul de piatră de la dreapta ușii pare mai recent. El este aproape identic cu acel din pridvorul bisericii Xeropotam de la Athos, și este într'un stil rococo decadent.

Studiul atât de precis și de documentat al d-lui

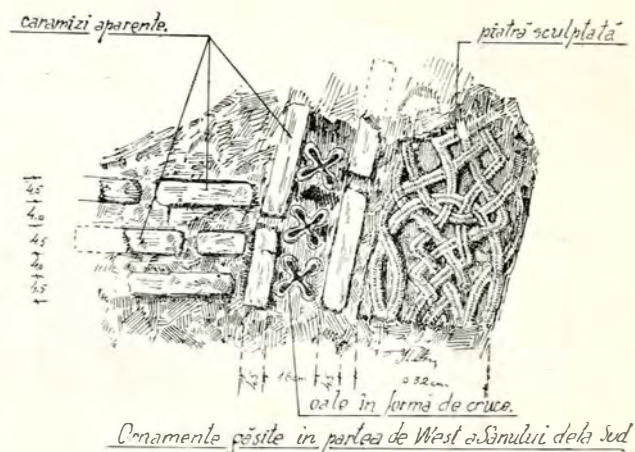

Fig. 17.

G. Millet, publicat în *Mélanges Iorga*, la paginile 827 și urm., asupra bisericii din Cozia în raport cu bisericile Moravei sârbești, ni arată că biserica noastră nu este o copie după o biserică sârbească, ci o variantă după monumentele din această școală, executată de către unul din arhitecții sârbi ai cneazului Lazar sau ai fiului său, Despotul Ștefan, care a fost chemat de Mircea-Vodă în Țara-Românească. Locul Coziei în seria acestor biserici a fost perfect stabilit de către d. Gabriel Millet, care o găsește mai puțin îndrăzneată ca proporții decât celelalte biserici sârbești de același tip, însă concepută cu mai mult simț al măsurii și cu gustul logicei, care caracterizează tradiția bizantină.

Din cele de mai sus ar rezulta următoarele date principale în istoricul bisericii și al Mănăstirii Cozia:

1. Zidirea bisericii de către Mircea-cel-Bătrân în 1386-1393, începută poate de Radu-Vodă, cu ajutorul călugărului Nicodim și printr'un arhitect sârb. (Bisericile surori de la Crușevaț, Calenici, Veluce, etc., au fost zidite între 1370 și 1405.)

2. Căderea clopotniței de pe pronaos la o dată încă necunoscută și refacerea bolții, probabil în prima jumătate a veacului al XVI-lea, când bolțile de formă cilindrică erau foarte mult întrebuițate în pronaosul bisericilor. Am citat mai sus asemenea exemple. Poate că tot pe atunci s'a refăcut și zugrăveala din pronaos.

Se poate presupune că aceste lucrări au fost făcute de către Neagoe Basarab la 1517, data

inscripției descoperite de d. V. Drăghiceanu și salvate de d. arhitect Atanasescu, aflată pe fațada din spre Nord a pronaosului. Ea a fost tradusă de către d. V. Brătulescu și publicată în broșura ce a dat asupra Călimăneștilor și monumentele istorice din împrejurimi, pagina 13. Inscripția este incompletă. Se știe că Neagoe Basarab a zidit la 1521 biserica din Ostrov, aflată pe insula din apropiere de Călimănești.

3. La 1542, Petru-Vodă, adică Radu Paisie, a zidit bolnița Mănăstirii Cozia, în care vedem bolta pronaosului tot în formă cilindrică. Poate că tot atunci el să fi făcut și alte lucruri la mănăstire, însă ele nu ni sânt cunoscute.

4. La 1594 ieromonahul Amfilohie zidește micul paraclis din colțul Sud-Est al mănăstirii, pe malul Oltului. Această lucrare este poate în relații cu alte transformări și clădiri de mănăstiri, care însă nu se pot precisa.

5. La 1705-7 Păharnicul Șerban Cantacuzino, o rudă de aproape a lui Vodă-Constantin Brâncoveanu, acel care a restaurat Mănăstirea Comana din Vlașca, care a restaurat și paraclisul Mănăstirii Bistrița din Vâlcea, adăugându-i pridvorul, unde se găsește zugrăvit portretul lui și al soției, Andreiana, zidește pridvorul din fața bisericii Cozia, reface ușa cu pisanie nouă, așezată de Antim, episcopul Râmnicului, viitorul Mitropolit Antim Ivireanul. Tot atunci se adaugă cornișa turlei și se reface cupola cu crucea și basa ei

de piatră. Tot Păharnicul Șerban Cantacuzino reface zugrăveala din naosul bisericii (1707) și pe aceia din pridvor și restaurează în bună parte mănăstirea, fântâna de pe latura de Nord și foișorul din colțul Nord-Est al curții, etc.

6. Pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea au fost făcute, pare-se, importante lucrări: la biserică lungirea ferestrelor în jos și tăierea brâului de piatră; facerea jețului de piatră din pridvor și poate a fântânii din curte, lângă biserică. Tot atunci s'au restaurat chiliile de pe latura de Sud și s'a refăcut foișorul cu scara de pe această latură de Sud a curții.

7. În prima jumătate a veacului al XIX-lea, se pare că după un incendiu, ale cărui urme s'au găsit (vezi memoriul d-lui arhitect Atanasescu), se înalță tot zidul bisericii de jur împrejur, se reface învelitoarea, se adaugă două turle de lemn învelite cu tablă peste pronaos și se tencuiește din nou biserica pe din afară. Aceste lucrări ar putea fi puse în relație cu reparațiile și restaurările întreprinse de Vodă-Bibescu la diferite monumente vechi din țară, cum sânt cele de la Tismana, de la Bistrița, de la Arnota, de la Dealu, etc., cu toate că la Cozia stilul nu este cel neo-gotic al lui Schlatter și alții.

Acestea sânt datele aproximative ce se pot ceti pe monumentul însuși. Ele urmează a fi precisate din datele documentelor istorice vechi. Acesta este însă un teren care nu ni aparține.